

ב"פוליטיקה" (ערב ראש השנה, תשמ"ח, גליון 17)? כהלל קוק, כן גם קניוק רואה את הצורך ב"הקמת ישות לאומית חדשה, מבוססת על ניתוק הישוב העברי במדינת ישראל מהעם היהודי, שיחדל, אכן, להיות עם ויחיה עדה דתית עולמית, כמו הדת הנוצרית, המוסלמית ודתות אחרות".

כאנטון שמאס, כן גם קניוק סובר, שהציונות כתנועה לאומית, סיימה את תפקידה עם הקמת המדינה, שחוק השבות הוא חוק גזעני, אורחות קובעת את הלאומיות ו"מובן מאליו" שעל מדינת ישראל לוותר על יהודה ושומרון. שילוח מרמה את דעותיו של קניוק וחבריו לאלה של הייבסקציה (=המחלקה היהודית במפלגה הקומוניסטית) ברוסיה הסובייטית "שהמיטה [חורבן] על שלושה וחצי מיליון היהודים בברית המועצות".

מה אפשר עוד להוסיף על חרדתו של שילוח, מלבד זה שקמו לדעות אלה "חסידים" ושותפים באמריקה. העורכים התקפות על ממשלת ישראל ה"שכם והערב" בעתונות הכללית. מה באמת יעשו שנאיה, כשמלאכתם נעשית על-ידי "אחים לדעה" – יהודים מירושלים עד ניו-יורק?

מאה שנה ל"לא זה הדרך".

לפני מאה שנה, בתרמ"ט, פירסם אחד העם את מאמרו הראשון, אחרי ביקורו בארץ ישראל, בשם "לא זה הדרך", שעשה לו מיד שם בספרות העברית כסופר והוגה-דעות. בסוף מאמרו תארו את מצב-רוחו על-ידי הכותל המערבי, ואלה דבריו:

אנכי עומד ומסתכל בהם [באנשים] ובכותל, ומחשבה אחת תמלא כל חדרי לבי: האבנים האלה עדים המה על חורבן ארצנו, והאנשים האלה – על חורבן עמנו; איזה משני החורבנות גדול מחברו? על איזה מהם נבכה יותר? – ארץ כי תחרב, והעם עודנו מלא חיים וכוה – יקומו לה זריבבל, עזרא ונחמיה והעם אחריהם וישבו ויבנה שנית; אך העם כי יחרב, מי יקום לו ומאין יבוא עורו?

ולו באה בי באותה שעה רוח ר' יהודה הלוי ויכולתי לקונן כמוהו על שבר בת עמי, היתה קינתי מתחילה לא "ציון", כי אם "ישראל".

לפני כמה שנים הוקדש מדור ב"מאזנים" לזכרו של אחד העם. סופר אחד כתב מאמר על החולף והקיים בתורתו של הוגה הדעות. הקטע המובא, שצוטט הרבה פעמים – רושמו שרירי וקיים מאה שנה לאחר פירסומו.

איך היה אחד העם מגיב על "תורתו" של יורם קניוק? אפשר שהיה כותב המשך ל"תורה מציון", בנפש חצויה: העם והארץ הרי בחלקם כמו לתחיה, אולם למקרא דברי קניוק וחבריו אין ספק שהיה עליהם בלב קרוע ומורתח יותר משחש בעמדו לפני מאה שנה, אבל ונגרש, על יד "הכותל"...

ח. ל.

לכר/42-41:9 (1989)

שרשיו של "הפדיון" לש"י עגנון

שמואל כץ

ש"י עגנון

"הפדיון", הסיפור החסידי הקצר של עגנון שראה אור לאחרונה ב-1986 בהארץ מתחזה בצורתו הנוכחית כיצירה עצמאית לכל דבר, ובעוד לא יחסרו בין כתבי עגנון סיפורי חסידים², יש בסיפור זה מן התמוה בשל הביקורת המוקיעה את היריבות שבין כיתות של חסידים וחושפת את תחושת הנחיתות של קבוצת המיעוט בעיירה המזוהה עם צדיק סדיגורא והזוממת להוריד את קרנו של מנהיג כת יריבה, הצדיק מבעלו, באמצעות "פדיון"; כן מתגלות הפשרות שעושה רב העיר עם הרוב על-מנת לשרוד בכהונתו. הסיפור מגלה טפח מן הקנאות והרצון לפגוע בגדולתו של אחד מגדולי החסידים, הצדיק מבעלו, ועקשנותו שלא להודות בטעות חמורה שטעה בשעת התפילה.

ובעוד ויימצאו סיפורי חסידים אחרים משל עגנון המביאים את הקורא להשקפות דומות, הרי ששוני נוסף בסיפור זה כרוך במקור שממנו נלקח, ושנתגלה בו לראשונה בירשתו הספרותית של עגנון לאחר שגנזו המחבר עוד בשנות השלושים. עיון דקדקני בכתב-היד הראשון של הרומאן אורח נטה ללון משנת 1938-1939 מגלה את הסיפור כפי שסופח אל הפרק הדן בתולדות בתי-התפילה וחסידיו שבזו שלפני מלחמת העולם הראשונה³.

על אף תרומתה המשמעותית של העלילה הנידונה לתייעוד חילופי המשמרות שבחברה היהודית, הושמטו הדברים עוד בראשית שלבי חיבורו של הרומאן ולא זכו לראות אור עד לפני כשנתיים בלבד תחת השם "הפדיון". על סמך העדות שבידינו נראה שעגנון הגיע לכלל החלטה שלא לכלול פרק זה באורח נטה ללון עוד קודם שהעתיקה רעיית המחבר את כתב-היד לנוסח שבמכונת-הכתיבה, הנושא כיום את המספר 1:1 ב"יד עגנון". עדות נוספת להשמטת הסיפור עוד באותו שלב ראשון היא העדר ציוניה המוכרים בעיפרון אדום של אסתר עגנון, רעיית המחבר, בדפי כתב-היד בהם מופיעה פרשת "הפדיון". כשהעתיקה במכונת-כתיבה את כתב-ידידו של עגנון, נהגה לסמן בעיפרון אדום בגוף כתב-היד את המקום בו הגיעה לסופו של כל עמוד שהיא הדפיסה. ובמקרים בהם לא הודפסו פרקים או עמודים מסויימים, לא יימצאו

ש"י עגנון / הפדיון

סיפור

רב העיר שמחוייב זה לתור, שאם לאו חרשתי אותו שמא יש בו שמץ מינות. ישרה עצמו של ר' איטשי זאב והסכימו לעשות "פדיון".
 אותה שעה אחר הצות לילה היהת וכבר היה רב העיר ישן. הלך אצלו ר' איטשי זאב ודפק על הדלת ואמר לו, הרב מתבקש לבוא מיד לקלוז של טקלי. הבין הרב שאין מוציאין אדם ממשותו אחר הצות לילה, אלא אם כן יש בו צורך גדול. נטל ידיו ולבש את בגדיו והלך לקלוז. הסעימו אותו מן המשקה פעמיים שלוש ושבו ער שהארד הנוקר. כיון שהארד הנוקר הלכו כולם כאחד לבית המרחץ לטבול במקוה וחזרו לקלוז ועשו פדיון והתפללו בצבור. אין ידוע אם מצאו עשירי

"מעשה זה אין בו לא תורה ולא חכמה ולא מוסר ולא יראת שמים. ולמה נכתבה, ללמד על אבותיהם של הקומוניסטים ובעירי ציון. מה שעשו האבות לשם שמים עושים הכנים לשם פוליטיקא". את המלה פוליטיקא מחק אבי עליי העברת קו עליה ובמקומה כתב את המלים "דבר אחר", כלומר "מה שעשו האבות לשם שמים עושים הכנים לשם דבר אחר". אמנה ירון

בהם אף סימנים אלה. והוא זדין כשהשמיט עגנון עוד בראשית שלבי העריכה של אותו כתביד מיספר עלילות. כולל שתיים נוספות שהוציא לאור לאחר מכן בתור סיפורים עצמאיים: "הרופא וגרושתו" ו"לבית אבא"⁴. שתי עלילות אחרות ראו אור לאחר מותו של עגנון. האחת היא "הפדיון" שהוא סיפור בפני עצמו ובו נעסוק להלן, והשנייה היא פרשת המופתי הירושלמי שמספרת האחות לודמילה ברומאן שירה⁵.

בדיונו הנוכחי נתייחס אל שני נוסחי "הפדיון" במגמה לקבוע איזה מהם קדם לשני. חילופי הנוסח שבין שתי גרסות הסיפור שבידינו מפיץ אור על דרכו הספרותית של המחבר, בפרט כשהאחות מייצגת עיבוד מאוחר יותר שהיה בדעתו להכין לפרסום בצורה זו או אחרת. בין הגילויים האפשריים במקרה דנן נוכל לעמוד על שינויי לשון, איות ועיצוב סיפור המעשה. אלה, ואחרים, עשויים להעמידנו על תמורות שחלו בטעמו של המחבר, כושר התבטאותו הטבעית יותר בכתיבת הסיפור ועריכתו, לאחר שמתח עליה את ביקורתו האישית, וכדומה. תוך הקשת שתי גרסות הסיפור, יקל עלינו לעמוד על המידה בה הרומאן והסיפור החסידי מפיצים אור האחד על השני, עד כדי כך שאין האחד ניתן להבנה כוללת ללא שנתייחס אל השני. ולבסוף, נציע מיספר טעמים שעשויים היו להשפיע על עגנון להרחיק עלילה זו מציירתו.

"הפדיון" בין נוסחת כתב-היד והארץ

השוואת נוסח "הפדיון" שפורסם בהארץ אל זה שבכתב-היד של אורח נטה ללון מגלה שעגנון לא הרחיב ולא הידר בהרבה את המעשייה מבחינה כמותית או איכותית. ייתכן אמנם שהוא סתם נתיימש ממנה וגננה. או שמר עליה במתכונתה הנוכחית והועידה בתור מעשייה קצרה שאמורה היתה להופיע באחת האנתולוגיות לאחר מותו. ואכן, השוני הבולט שאנו מוצאים בפתחונו של נוסח הארץ: "סח לי הרב גלזר" (כפי שנכנה להלן את הגרסה שראתה אור, לעומת זו השמורה בכתביד

בלבד) מזכירה את לשון הפתיחה של מעשיות דמות שבקובץ תכריך של סיפורים⁶, שאינו אלא אנתולוגיה של סיפורים שרובם ראו אור עוד בימי חייו של המחבר.

לשון פתיחה זו שבנוסח הארץ אינה בנמצא בעלילה שבכתב-היד של אורח נטה ללון. יש להניח שפרט זה הושמט בשעת צירופו של הסיפור אל הרומאן. מסתבר שההשמטה נעשתה מטעמים של צרכיה המיוחדים של היצירה הגדולה; ולאחר שנגנזה הפרשה, הוסיף עגנון שנית את שם בעל הסיפור אל הדברים כפי שהם מופיעים בראש נוסח הארץ. ברם, ייתכן עוד יותר שצירוף זה אינו אלא אמצעי ספרותי-אמנותי, שצירף המחבר למעשייה רק לאחר השמטתה מהרומאן על-מנת להעניק לסיפורו חיזוק תיעודי נאמן ולהסב, כביכול, את אחריות דיווח הסיפור הבלתי-מחמיא מן המחבר אל דמות אחרת.

אמצעי אחד לקבוע איזו גרסה של "הפדיון" היא הקודמת הוא על-סמך תיקון פליטות הקלמוס שנפלו בכתב-היד ושאינן מופיעות יותר בהארץ. בין השגיאות הבולטות במיוחד שבכתב-היד, והקלות ביותר לזהות, נפלו שתיים שזכו לתיקון המשוער בנוסחת הארץ. בעוד וטעויות אלה מייצגות שבושים קלים, ניתן לנו להצביע בעזרתן על הנוסח הראשון והאחרון של המעשייה. כך מוצאים אנו במשפטים הבאים שבהארץ את הניסוח המדויק בצירוף הצורה המשובשת, בסוגריים, כפי שהיא מופיעה בכתב-היד של אורח נטה ללון:

כל אותו היום ערב שבת היו שמחים ומובטחים שהקדוש ברוך הוא (בכת"י: היו) יטייע אותם.

ראו חסידי בעלו שמחתם של חסידי סדיגורא ושאלו זה לזה לשמחה מה זו עושה? (בכת"י: עשו).

ביסוס נוסף לטענתנו, מייצגים חילופי הלשון שבגוף הסיפור, על אף אי-היותם חז" משמעיים. קטגוריה אחת של השינויים בין שני נוסחי הסיפור היא של החלפת האיות המיושן והמסורתי של כתב-היד במקובל יותר כיום שבהארץ, אף על פי שלא כל השינויים הללו באיות נעשים באופן חריצדי בלבד, בכתב-היד או בהארץ. ברם, רובם של התיקונים כן מגלים נטייה אחידה זו. בין אלה כלולה השמטת האלפים שלאחר אות קמוצה במלים לועזיות — כגון מ"פידקאמין" ל"פידקאמין"; מ"קוזאקים" ל"קוזקים". וכן יימצאו אותות לתיאום הסגנון לרקדוק עברי חדיש יותר בו מובלעת היא הידיעה בתחילית, כשם שעושה עגנון בשינוי מ"להבעלזאי" ל"לבלאזאי". נטייה דומה מתגלה בהחלפת הנוסח הקודם לכתוב בכתוב מלא לכתוב חסר הניקוד, בהגמרת האיות מ"הלא" ל"הלאו". עיון בשינויים שבכתיבת מילה זו בגרסה הראשונה ועד לאחרונה של הרומאן מגלה שהשינוי שחל כאן נעשה בהתאם לנוהגו של עגנון בשינוי איות מילה זו באורח נטה ללון בין השנים 1939-1953. כללו של דבר, ריבויים של אלה מוסיף תוקף להשערה שנוסח כתב-היד שבאורח נטה ללון הוא הקודם.

חילופי לשון ממין אחר המבדילים המתגלה בין שתי מתכונות הסיפור היא של החלפת נוסח מיושן בחדש יותר. בנוסח הארץ מופיעים מונחים בעברית חדשה יותר, תחת צורות לשון מיושנות וארמיות שבשגנו, כגון השינויים מ"צריכין" ל"צריכים" ו"מרא דאתרא" ל"רב העיר". ברם, מצד שני נמצא אף חילוף אחד בכיוון ההפוך, מ"מוציאים" שבכתב-היד ל"מוציאין" שבהארץ. עדות נוספת לקדמות גירסת כתב-היד ממלאים סימני השאלה שהוסיף המחבר לסיפורים שבהארץ, ושאינם נמצאים בטופן של משפטי שאלות שבגירסת כתב-היד.

לעומת הנוסח הראשון, הסיפור בגירסת הארץ מתבטא בלשון פחות מסוגנת ובמינוח פשוט יותר. דוגמה להקלה זו בכתוב מוצאים אנו, למשל, בחילופי לשון אחדים, כגון בשינוי מ"בחמישי בשבת אחר תפילת ערבית" ל"אור ליום ו' ערב שבת... אחר תפילת ערבית", אשר בו מפשט הכתוב את ניסוח המלים; בהחלפה מ"לוג יי"ש" ל"קיסון יין שרוף" מגביר את ההגזמה ואולי אף מחליף מלה פחות ברורה באחרת שהיא מובנת יותר. והשינוי מ"אינו מגיס לכו" ל"הריהו טובל ושותק" אף הוא מקל על הבנת המלים.

אם אכן נכתב הנוסח שבכתב-היד לפני זה שבהארץ, מסתמא שהשינויים שעשה המחבר במעשייה בין הצורה הראשונה לאחרונה כרוכות בעיקר בשיפור, עידכון ותיקון הלשון והסגנון לעברית וחדשה, מודרנית ומדוברת יותר. דהיינו, תיקונים אלה נעשו, ברובם, לשם תיקון הסיפור מנוסחי לשון מיושנים ליותר חדישים, ולא לשם הכנסת שינוי מהותי ביסודם של העלילה והמסר שהיא באה אלמ. כמו-כן נצביע על הדמיון הסגנוני שבין נוסח כתב-היד לבין זה של אורח נטה ללון, והות המבססת ביתר תוקף את הטענה בדבר קדמותו של הניסוח הראשון שאף הוא עברה עליו עריכה דומה לזו של הרומאן. ולבסוף, ביסוס נוסף לטענתנו שנוסח כתב-היד קדם לזה שבהארץ היא העובדה שלכשנוקקה מרת אמונה ירון לפרסם את "הפדיון" — לאחר שהסבתי את תשומת-לבה לקיומו של הסיפור בכתב-היד של הרומאן — מצאה היא נוסח אחר, וכנראה משופר יותר, בין הכתבים השמורים עדיין ברשותה.

תיקונים מיספר בנוסח הארץ כוונתם להבהיר משפטים מעורפלים, ומטעים שבכתב-היד. כך משנה המחבר את הכתוב מ"לא היו ימים מועטים", המציינים דווקא שולף זמן רב, ל"לא היו ימים מרובים", הקולע לכוונת הכתוב. כמו כן מכניס עגנון שינוי במהות כוונתו הדקה של רעיון בהמירו את "ויביאו תקלה על הרבי מבעל" ל"ויביאו את הרב מבעל" ליד תקלה" בדבר מוזימותיהם של חסידי סדיגורא. ועל-מנת לממש ביתר תוקף את קיומו של אחד מגיבורי המעשייה, ולקרבו אל הקורא, נוקטת נוסחת הארץ בחזרות תכופות יותר על שמו של רב העיר, "רבי העשיל", תחת הפניות המנכרות יותר והמרחיקות אותו מתודעת הקורא, בתור "רב העיר" שבכתב-היד.

שינוי מהותי ומשמעותי חל גם באופן עיצוב השיח, וכפועל-יוצא מזה באפקט

הדרמאטי של העלילה. נראה שהמחבר הכניס בעת עריכת הסיפור את הדיבור הישיר, שלשונו דרמאטית יותר, תחת הדיבור העקיף המשולב שבכתב-היד. הדיבור הישיר יוצר מגע מידי ואינטימי יותר בין הקורא לבין גיבורי העלילה, אפקט שמשמעותו רבה דווקא במעשייה קצרה מעין זו. שינוי אופן הגשת השיח מתבטא בסילוקו של המספר מתפקידו כמתווך בין הדיבור של הגיבור הבדוי לבין הקורא, צעד החושף ומבליט יותר את העלילה. תחת זאת, השוני שבאופן הצגת השיח בגירסת הארץ ממקדת את הקורא בעלילה יותר מאשר בתיווכו של המספר. בכתב-היד (1:695) למשל, מוצאים אנו קטע בלשון זו:

כטוב לב החסידים ביין שרוף שח לפניהם רב איטשי זאב את עצרו על אותו הכבוד שחולקים להרב מבעל, שאינו כדאי אפילו למקצת מן המקצת של הכבוד שנותנים לו. אלא שיש לו עצה למנוע ממנו כבוד. אלא שלדבר זה צריכין עשרה והם אינם אלא שמונה. אבל אף לדבר זה מצא עצה. כיצד, הרי רבי יהושע העשיל רב העיר נוהה בלבו אחר סדיגורא אלא מחמת שרוב העיר נוהים אחר בעלז אינו מגיס לכו, מכל מקום יכולים לצרפו לדבר. ועשירי — נצרף את הקדוש ברוך הוא.

לעומת כן, הוכנסו בגירסת הארץ שינויים בולטים בעיצוב הדיבור שבסיפור המעשה, כדלהלן:

כטוב לב המסובים באכילה ובשתיה הודיע להם ר' איטשי זאב את עצרו ואמר, אי אפשר להגיה את הדבר כך. ואם אתם שותקים — בשמים אין שותקים. וכבר גילו לי בחלום את שצריכין לעשות. אלא לשם כך צריכין עשרה ואנו אין אנו אלא שמונה. אלא יודע אני שרבי העשיל רב העיר נוטה בלבו לסדיגורא, אלא הואיל וכל העיר כרוכה אחר בעלז הריהו טובל ושותק. עכשיו שאנו עושים מעשה ונתיש כחו של הבעלזאי שוב לא יהא רבי העשיל מתיירא, ויצטרף עמנו למנין. ועשירי למנין נצרף את הקדוש ברוך הוא.

דוגמה נוספת של שינוי לשון תימצא גם בהמשך הסיפור, כשהולך רבי איטשי זאב אל רב העיר. בכתב-היד מוצאים אנו ש"הלך אצלו רבי איטשי זאב בעצמו ודפק על הדלת ובקש מן הרב שיבוא מיד לקליו של טקלא לענין נחוץ שאין לדחותו". דברים אלו מסורים בלשון מתוכתת של המספר החוצץ, באמצעות הדיבור המשולב, בין הדיבור הבלתי-אמצעי של הגיבור לבין הקורא. לעומת זאת, נשתנה ניסוחם של הדברים במהדורת הארץ לדיבור ישיר: "הלך אצלו ר' איטשי זאב ודפק על הדלת ואמר לו, הרב מתבקש לבוא מיד לקליו של טקלי".

בשתי הדוגמאות הללו חל שינוי בשיח מהדיווח המתווך של הדיבור העקיף של הדיבור הישיר והבלתי-אמצעי. וזה האחרון יוצר רושם דרמאטי יותר. ברם, הלשון המשולבת בצורתה הקודמת, בזו של כתב-היד, מתפתחת בטופה לדיבור ישיר, ומציינת, לפי ראותנו, מעבר עדין, סובטילי ומתוחכם יותר — כמעברים דומים שמוצאים אנו בשפע באורח נטה ללון⁸. דחיית הניסוח הבנוי רבדים של סוגי שיח

מביאה אמנם לעיצוב דרמאטי יותר של הדיבור, אלא שפעולה זו מביאה למחיקת הזגה מתוך הכמת ואמנותית של קול הגיבור.

הוספות אחרות שצירף עגנון לסיפור המעשה כפי שהוא משתקף בנוסח הארץ מציינות שהמחבר המשיך לשקול את אפשרות הרחבתו. עיקרם של סיפוחים אלה עומד על פירוט מורחב יותר בתיאורי העלילה, הזוכה לסיפור חדש של כמה פרטים, ושינויים (קלים) בלשונו הסאטירית של הסיפור.

כדוגמה לכך, מוצאים אנו שבעוד ובגירסת כתב-היד מספרים חסידי סדיגורא לרבם, רבי העשיל על מזימתם כשהטעימו אותו מן המשקה וסיפרו לו כל הדבר שעשו פדיון וישבו עד שהאירי הבוקר" — אין בנוסח הארץ כל זכר לתוכן השיחה, שוודאי התנהלה באותו לילה בין הרב וחסידי סדיגורא. תחת זאת מודגשת ההתעסקות המופרזת בשתייה של רב העשיל והחסידים שהטעימו אותו מן המשקה פעמיים שלוש וישבו עד שהאירי הבוקר". מחיקת איזכור כל שיחה בין הגיבורים יוצרת רושם של ביקורתיות חריפה יותר בגירסת הארץ לגבי נוהגם של החסידים המובלע ביסוד הומוריסטי-אירוני זה של העלילה.

נטייה זו לעיצוב ההגומה בגירסת הארץ מוצאים אנו אף בקשר לנוהגם של החסידים באכילה ובפרט בשתייה בבית-תפילתם עוד אפילו לפני בואו של רב העיר. בעוד ובשני הנוסחים מוזכרת הרצאת החלום של ר' איטשי זאב, הסעודה שטועדים כולם והצעת הפתרון שלו, הרי שהגירסה האחרונה מגזימה עוד יותר בתיאור האכילה, בעוד ובנוסח 1:695 כתוב:

מיד העמיד על השולחן לוג יי"ש ותפוחי אדמה קלויים... כטוב לב החסידים ביין שרוף... (1:695)

מובלטות יותר תאוות האכילה וכמות השתייה של החסידים בנוסח הארץ:

מיד העמיד על השולחן קיתון יין שרוף וקערה מלאה תפוחי אדמה קלויים... כטוב לב המסובים באכילה ובשתייה...

עניין הפדיון אף הוא מוטעם יותר בנוסח הארץ. ההדגשה נעשית שם בפרט באמצעות חזרות מיספר על השם, וזאת על אף שהמחבר אינו טורח לפרט לקוראיו מהו טקס הפדיון במשמעותו הנוכחית וכיצד עושים "פדיון" מעין זה. ויתירה מזו: בעוד ובכתב-היד מוזכר שהחסידים קיימו את הפדיון קודם שהצטרף אליהם רב העיר, בנוסח האחרון, ומסיבות בלתי ברורות ובלתי מנומקות, מסופח אף הוא אל הטקסט שנעשה בבוקר שלמחרת. ובעוד ובשתי הגרסות מוצאים אנו את הניסוח "אם כן צריכים לעשות 'פדיון' שיכשל בתפילתו בברכת המינים..." (כך ב-1:695), חוזר הכתוב שנית על המלים בגירסה המאוחרת, אולי לאות הדגשה ועל-מנת לציין שכולם בדעה אחת בהחלטה זו. ולכן "ישרה עצתו של רבי איטשי זאב והסכימו לו לעשות 'פדיון' ואמרו כן יהיה, כן יהיה". (ההדגשה שלי)

על-סמך הפירוט והדוגמאות שלעיל, ברור למדי שאכן קדם נוסח כה"י של "הפדיון" לנוסח שבאורח נטה ללון שפורסם בהארץ. ובפרט משכנעות הן העדויות של שינוי האיות, הפיסוק והלשון שחלים במקביל ברומאן בגלגוליו היותר מאוחרים. ואם נסיף לאלה את שעשה המחבר בעיצוב השיח, והאפשרות שאכן בנוסח אחרון זה נעדרות פליטות-הקולמוס שמצאנו בראשון, חייבים אנו להגיע למסקנה שלעיל. מכאן, שצירוף שמו של "ר' דוב גלזר" כמקור הסיפור אינו אלא אמצעי ספרותי גרידא. ברם, וכפי שנראה להלן, אין ההבדל בין שני הנוסחים משום שינוי עיקרי בעצם סיפור המעשה. ועל אף היותו סיפור מהנה ומשעשע כשלעצמו, מודעותנו שהרומאן הוא מקור מחצבתו הראשון, מאפשרת לנו לעמוד על הכוונה האירונית הבוטה שהייתה בדעת המחבר לייחס לכל הפרשה. וזאת עוד קודם שחזר בו והשאיר את הכוונה שתהא סובטילית יותר ונובעת מהבחנותיו של הקורא.

ההארה ההרדית בין "הפדיון" ו"אורח נטה ללון":

בעוד ועלילת "הפדיון" אינה שונה בהרבה בשני נוסחי הסיפור, השוני החשוב ביותר שבכתב-היד הוא הערת המספר המופיעה כאחרית-דבר. ובעוד ונוסחות הדברים שמורה גם בהארץ, פג משהו מתוקפה כשהיא משוכצת בתחילת הסיפור, ונהלש רושם המסר שמוסיפה ההערה שנועדה לכתחילה לסיפא של העלילה במתכונת הראשונה של הסיפור היתה אחרית-דבר משמשת סיכום ולקוח שמעניק המספך לקורא בתור הכללה שהמסופר קודם לכן הינו אך פירוט הומוריסטי אחד בלבד שלה. צירוף ההערה לסופה של המעשייה שראתה אור ב"הארץ" היה נוטל ממשמעותה בשל העדר הקונטקסט הרחב יותר שהעניק לה הרומאן בראשיתה. משום כך נראה שאמונה ירון נאלצה להעתיק את ההערה ששימשה מעין מוטו והקדמה כללית לראשיתו של הסיפור שב הארץ. ולהלן ההערה כפי שהיא מופיעה שם, בלוחית שינויי נוסח הנמצאים בכתב-היד:

מעשה זה אין בו לא תורה ולא חכמה ולא מוסר ולא יראת שמים. ולמה נכתבה, ללמד על (בכתב-היד: כמה יגיעות יגעו) אבותיהם של (נמחק בכתב-היד: צעירי) הקומוניסטים וצעירי ציון (נמחק בכתב-היד: כדי להכשיל את חבריהם). מה שעשו האבות לשם שמים עושים הבנים לשם (נמחק על-ידי עגנון: פוליטיקא) דבר אחר.

דברים אלה מוזכים את הסיפור בהוראה שאינה משתמעת לשוני פנים. היא מטעימה את הכוונה של המימרה הידועה "מעשה אבות סימן לבנים", ומעידה על מורת-רוחו של המספר מן האיבות שבין הכתות החילוניות של יהודי ימיו. ולא זאת בלבד, אלא שהוא רואה במחלוקת אלו מעין המשך למסורת המריבות שנתגלעו אף קודם לכן בין אחב"י למיניהם — בין חסידים למתנגדים, בין כיתות חסידיות שונות, ובין יהודים ליהודים. אף למריבות אלה מביע עגנון את סלידתו.

כאמור, פרשת "הפדיון" נועדה להופיע ברומאן בסיום הרצאתו הארוכה של

הדוקומנטארית המהווה חלק ניכר משני הפרקים, עצם התעסקותו של המחבר בעניין כה טריוויאלי וללא ספק בדוי, לא סיפק, מסתמא, את שאיפתו למיצוי קולע יותר של העניין. מן המובן כאן הוא שהמחבר נמנע לערב שני ז'אנרים ספרותיים מחשש שמא יגרום במעשהו לרידוד האפקט של שניהם. תחת זאת העדיף עגנון להרחיק את האפיזודה הקצרה, להותיר את הפרקים הקוואזי-דוקומנטאריים כמות שהם ולא להכתיב לקורא את המסקנות שאליהן עליו להגיע מתוכם.

סיכום ומסקנה:

סקירת כתבי עגנון שראו אור, ואלה שנגנו עוד בטרם זכו לכך, מזכה את הקורא בהבנה מפוכחת ואינטימית של דרך המחבר באומנותו. באורח זה הביא עיון דקדקני בכתב-היד של אורח נטה ללון, במקרה דנן, לפירוטו של "הפדיון". וכפועל-יוצא מזה, ניתנת בידינו האפשרות לתהות ולהעיר על זיקת המעשייה אל מקורה הראשון ולהיות עדים לגילגוליה מנוסחה אחת לשנייה.

עיון בשתי נוסחאותיו של "הפדיון" מגלה שאכן היה מוצאו בכתב-היד של אורח נטה ללון. ברם, עגנון לא התייחס לגמרי ממעשייה זו אפילו לאחר סילוקה מהרומאן, אלא טרח כעבור זמן לכתוב אותה שנית בשינויים מיספר. מתוך השוני שבגירסות בולטת נטיית נוסח הארץ להגזמה מופרזת והטעמה חזקה יותר של נוהג החסידים באכילה ובשתייה בבית-תפילתם. המגמה לכך, מסתבר, היא לחדד את היסוד ההומוריסטי-ביקורתי של המעשייה. שוני נוסף, המציין את המעשייה כיצירה עצמאית יותר, הוא העדפת המחבר להציג את שיח גיבוריו בדיבור ישיר במקום עקיף. באופן זה מתעצם רושם הסיפור כיצירה העומדת בפני עצמה.

מכאן, שעגנון לא השמיד דבר שכתב. מנהגו היה לגנוז ולשמר כל פרט של סיפור או אפיזודה שחיבר אי-פעם. וכשנוכח, כי ראויים הם לפירסום במסגרת אחרת, עיבדו והגישם לפי רוח הזמן. יתר על כן, עדים אנו לתופעה נוספת בשלבי התהוותו של אורח נטה ללון מכתב-יד לרומאן (ואין סיבה להניח שזהו הווקא מקרה חריג אצל מחבר זה). על-פי תהליך שמן הראוי להמשילו לפעולת התקלפות, החל המחבר, בעיקבות חיבור רובו של הספר, להסיר ולהשמיט מגוש בראשיתו של כתב-היד פרשיות שלא היו לפי רוחו או שלפי ראותו נפסלו מבחינה מוטיבית. חלק מהשמטות אלה נגזו בעוד וחלקים אחרים זכו לראות אור. ביניהם היו, כאמור, "הרופא וגרושתו" ואף, כידוע לנו היום, "לביית אבא". וכך גם זכינו להתגלותה של המעשייה החסידית "הפדיון".

(1) 3 באוקטובר, 1986, עמ' 11.

(2) וראה "סיפורים נאים של ר' ישראל בעל שם טוב", האש והעצים: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך שמיני, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' פ"ט-קל"ז; עיר ומלוואה,

המספר על אודות בתי-הכנסת וכיתות החסידים בשבוס קודם מלחמת העולם הראשונה. יש לשער שאחד מייעודיו של אותו מעשה היה לממש באמצעות דוגמה אחת, אם גם בעלת כוונה הומוריסטית, את השנאה וההשפלות ההדדיות בין כיתות החסידים עליהם דיווח המספר קודם לכן בלשון אובייקטיבית ותיעודית. שיבושו של הסיפור ביריעת הרומאן פותח אשנב להשקפתו ההסטורית של המספר לגבי תופעות חברתיות המתגלות בין יהודי המקום.

סיפור מעשה מעין-הומוריסטי זה טומן בחובו מסר מפוכח המגלה את אחת מפניה של ההרצאה הממושכת שברומאן על אודות בתי-הכנסת בשבוס בימים שעברו. הפרשה מבהירה שזיקת גיבורו של עגנון אל החסידות אינה בעלת פן חד-צדדי, נוסטלגירומנטי בלבד, אלא שיש בה נקיטת עמדה ביקורתית והכרה שאף תנועה כעין זו עשויה להטיל מחיצה ולעורר מדנים בישראל. ואין זו יצירתו היחידה של עגנון שמוטיב זה רווח בו⁹. אף בסיפוריו האחרים, כגון "תהילה" ועוד, מוצאים אנו דברי ביקורת המכוונים כלפי החסידות והחסידים¹⁰.

נוסח כתב-היד שברומאן זוכה לערך ומשמעות שהם מעבר למטר המוגבל של המעשייה כשלעצמה, שכן מסגרת הרומאן מעניקה לה תפקיד של פרט המלמד על הכלל. על רקע זה, הסיפור מופקע ממסגרתו המצומצמת המספרת על מחלוקת בין שתי כיתות חסידים ומצביע על עצמו כדוגמה אחת בלבד לתופעה דתית-חברתית שכיחה בישראל. הרומאן, על שולל מוטיביו וריקמתו התימאטית, מעצים את נושאי הפרשה הקצרה דווקא בשל קישוריהם העדינים אליו, יתרון שאינו מורגש כלל בגרסה שבה ארץ. שילוב הפרשה במקורה מאפשר לקורא לעמוד על התפקיד שייעד המחבר למעשייה קודם שחזר בו וגנזה. עם זאת מתבהרת ביתר שאת הזיקה הבין-טקסטואלית של יצירות עצמאיות כביכול של עגנון. שכן ככל שמוטיפים אנו לעיון ביצירותיו מתבלטת הזיקה ביניהן, כשכל אחת מאירה את השנייה ומעמיקה לפרש זו את זו.

על שום מה הושמט "הפדיון" מ'אורח נטה ללון':

המניעים להשמטתה המוקדמת של עלילת "הפדיון" נובעים, כנראה, מן השוני באופיו התיעודי של המסופר בשני הפרקים ב"אורח נטה ללון". המספרים, כאמור, על בתי התפילה וכיתות החסידים שבשבוס ואווירת הסיפור "הפדיון", האפוף הילה של מעשייה בדוייה והמעמיד ללעג ולקלס את אחד ממנהיגיה של החסידות. אמנם, הסיפור ההיתולי שזוהו "הפדיון" משמש דוגמה למגמתו המפורשת של הדיווח הבא לפניו. ברם, פירוט מעין זה מצביע מעשייה קלה, שיסודות הבדייה שלה חזקים מאד, לנוכח דיווח כרונולוגי הסטורי מפוכח, מיושב ומפורט על אודות עלייתם וירידתם של בתי-התפילה וכיתות החסידים למיניהם בשבוס של העבר. כלומר, למרות שהסיפור "הפדיון" נמשך ואף ממחיש את הרעיון המופשט שבהרצאה

ירושלים ותל-אביב, 1973; חלק נפרק רביעי, "ראשונים ואחרונים", ופרק שביעי, "ספריהם של צדיקים וסיפורי מעשיות של צדיקים", ספר סופר וסיפור: סיפורים על סופרים ועל ספרים, ירושלים ותל-אביב, 1978, עמ' רנ"ב-שנ"ב, ת"ה-תמ"א; הקובץ האחרון שהופיע בנושא זה לאחרונה הוא סיפורי הבעש"ט, ירושלים ותל-אביב, 1987.

(3) להלן ננקוט במיספרים שניתנו לכתבי-היד למיניהם ב"יד-עגנון", שם הם מונחים כיום. כתב-היד הראשון של אורה נטח ללון, הכתוב בידי עגנון, נושא את המיספר 1:695, וממנו נעשה העתק, כבר בשינויינו משמעותיים, שנכתב במכונת-כתיבה, ומיספרו 1:1. הפרק הנדון הוא פרק 28 ב"695:1", ואפיוזות "הפדיון" תמצא בסופו, עמ' 38-45. פרק זה הינו ניסוח ראשון, ומצומצם עדיין, של דיון ממושך על בתי-התפילה וכיתות החסידים שנתקיימו בשבט עוד קודם למלחמה, שהם פרקים 34 ו-35 של המהדורה האחרונה של הרומאן, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך רביעי, ירושלים ותל-אביב, 1966. עמ' 180-190, "על בתי תפילה שבעירנו" ו"מוסיף על הראשונים".

בהודמנות זו, רצוני להביע את תודתי לכל הצוות של י"ד עגנון, ובפרט לרפאל ויזר על שהואיל להעמיד לרשותי את כונני-היד של עגנון וסייע בפיענוח כתב-ידו של עגנון. כמו כן הנני אסיר תודה למשרד החקר שבאוניברסיטת אינדיאנה, בלומינגטון, על התמיכה הרבה שהגישו לי לביצוע מחקרי בכתבי עגנון בקייץ, 1986. פרק זה הינו אחד מסדרת התגליות שבכתובים שאני מכין כעת לדפוס.

(4) וראה בנר, המציין ששני הסיפורים ראו אור ב"1941:

Arnold. J. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*, Berkeley and Los Angeles, 1968, esp. pp. 210, 254.

לגבי הסיפור "הרפא וגרושתו", ראה על כפות המנעול: כל סיפוריו של שמואל עגנון, כרך שלישי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' תס"ט-צ"ע. על גילגוליו ושינויי נוסחאותיו של סיפור זה ראה הלל ברזל, סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון, רמות'גן, 1975, עמ' 13 ואילך. ולעניין "לבית אבא", ראה סמוך ונראה: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך ששי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' 105-108.

(5) שירה, ירושלים ותל-אביב, שוקן, 1979, עמ' 531. דברי על הזיקה "לבית אבא" והסיפור על המופתי הירושלמי אל מקורם ברומאן הושמעו והוגשו לפירסום במקומות אחרים, ובקרב יראו אור.

(6) ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1984, וראה למשל עמ' 114, 153, 191. וראה אף דבריה של אמונה ירון בדבר אופיים ומקורם של הסיפורים המובאים בקובץ, שם, עמ' 239.

(7) לבעיות הלשון, הפיסוק והעדר סימני שאלה רבים ביצירותיו של עגנון בין השנים 1931-1941, מציין יעקב מנצור במחקרו המאלף ש"כטביבות תרצ"א-תש"א המעיט הסופר בשימוש סימן פיסוק זה, כפי שנהג בפסיק". וכן "מה הפסיק, תחילה הפריז בחיסורו ואחר החזירה, אף סימן השאלה כן". יעקב מנצור עיונים בלשונו של ש"י עגנון. תל-אביב: דביר, 1968, עמ' 45-46.

(8) וראה בעניין זה, כץ, הגיבור בעיני רוחו: אמנות הסיפור של עגנון באורח נטה ללון, תל-אביב, 1985, ובפרט עמ' 85-86, 185-160.

(9) לסקירה שיטתית של אותם חוקרי עגנון שהיפנו דעתם אל הנעימה האירונית שבכתביו לגזוניה, ראה רבקה פרידמן, "חשיפתו של המדיום האירוני ביצירת עגנון לתולדותיה", בצרון ח', 32-33 (חורף-אביב, תשמ"ז), עמ' 71-76.

(10) וראה "תהילה", עד הנה: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך שביעי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' קע"ח-ר"ו.

אוניברסיטת אינדיאנה, בלומינגטון

גכרן / 42-41:9 (1989)

"צאינה וראינה" בכתבי ש"י עגנון

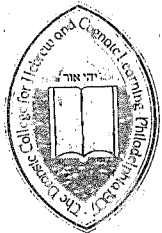
ועל ליון

צאינה וראינה
ספר בראשית

לרבי יעקב בן רבי יצחק אשכנזי מיאנוב

הדגום עבד עם פחש מדע
מאת
ישראל הרוביץ

עור עם הקדמה
מאת
יוסף שולץ

Dropsie College

הספר צאינה וראינה, ספר פרשנות בידיש לחמשה חומשי תורה, להפטרות ולחמש המגילות, נתחבר על ידי ר' יעקב בן יצחק מיאנוב בסוף המאה השש-עשרה¹. הדפוס הראשון שהגיע לידנו הוא אמנם, ככל הנראה, מהאנאו שנת שפ"ב, ואולם ידוע, כי זהו דפוסו הרביעי של הספר, כשהמהדורה הראשונה נדפסה בלובלין ושתי הבאות אחריו בקראקא². חיבור זה זכה לפופולריות רבה ביותר וראה אור במאתיים מהדורות³ ויותר. הספר תורגם במרוצת השנים לשפות שונות, ביניהן לטינית, עברית, גרמנית ואנגלית⁴. המחבר נשען על מקורות מדרשיים ופרשניים שונים, כשבולט בספר חלקו של פירוש רבינו בחיי⁵.

הספר צאינה וראינה זכה בכתבי עגנון להתייחסויות שונות⁶, כשבדבריו ניתן למצוא ביטויי הערכה למפעלו זה של המחבר, הראשון בשורת ספרים שחיבר⁷. כך: "רבים זכו וזיכו את הרבים, מיוחד שבכולם ר' יעקב מיאנוב בספרו צאינה וראינה"⁸; "ברם זכור בעל צאינה וראינה לטוב"⁹.

הספר נועד מלכתחילה לנשים, ותעיד על כך כותרת הספר "צאינה וראינה" השאובה משיר השירים (ג: יא), שהמשך תיבות הפסוק הן: "בנות ציון". עם זאת נראה, כי באופן מעשי קרו, למדו, והסתייעו בו אף גברים שונים, מה שהגיע את המחבר לייעד מראש את ספרו השני "מליץ יושר" לנשים ולגברים כאחד¹⁰. נראה, כי האיזכורים של צאינה וראינה בכתבי עגנון משקפים נאמנה את פני המציאות. כך במקומות אחדים מציין עגנון, כי ספר זה הוא "ספרן של נשים". יפה מגורלם של קוראי המגיד היה גורלן של זקנותינו עליהן השלום. . . . ספרן של נשים צאינה וראינה. . . . וכל אשה יודעת לקרות עברי טייטש היתה קוראת¹¹. באופן דומה נזכר בהמשך שם: "מדרש נשים זה, שהלמדניות שבנשים היו קוראות בו בימי שבת ומועד, אם ביחידות אם ברבים היו שואבות ממנו רוח תורה וחיוב מצוות עם מדות ישראל ועוד נוסף על כל אלה אהבת ישראל ודברים ישרים על האומה הישראלית ועל קרוותיה"¹².